

Als Zuidnederlander nauwelijks gehinderd door gallicaanse neigingen, kan Cospeau in Frankrijk onbekommerd zijn idealen nastreven: bekering van de protestanten, herstel van het kerkelijk leven, te beginnen bij de priesters en religieuzen. Cospeau was dan ook een van de eerste restauratiebisschoppen in Frankrijk: hij resideert, visiteert, decreeteert, is een actief lid van vrome broederschappen, bevordert de kennis van het geloof door woord en geschrift, steunt de volksmissies en de priesteropleiding, haalt religieuze congregaties met een nieuwe spiritualiteit binnen (oratorianen, eudisten, karmelitessen, ursulinen, visitandinnen). Hoewel geen hofprelaat, wordt hij door het hof steeds vaker gebruikt om conflicten te regelen of een bepaalde politiek te legitimeren. Overtuigd aanhanger van de 'parti dévot' is hij een ultramontaan die de paus boven de koning stelt en de christenheid boven de natie, die sectarisme wantrouwt — of het nu om de protestanten, het beginnend jansenisme of de jezuiten gaat — maar die wel geïnteresseerd is in nieuwe vormen van religieuze ervaring, vanwaar ook. Dat verklaart zijn banden met Arnauld d'Andilly en Saint-Cyran, met Bérulle en de mystica Jeanne Absolu, maar ook met Franciscus van Sales en Richelieu (aanvankelijk ook een restauratiebisschop).

Zo'n vol leven stelt een groot aantal intrigerende vragen, die Emile Jacques voorzichtig formuleert zonder er steeds een antwoord op te durven geven. Kon de katholieke restauratie in Frankrijk alleen dank zij zulke (relatieve) buitenstaanders van de grond komen? En vanwaar dat evident charisma van Cospeau? Misschien omdat hij in een tijd van strijd op alle fronten intellectueel het leergezeg volgde maar pastoraal een gereserveerde en soepele houding innam? Meer een man van de daad dan van diepe gedachten, zag Cospeau scherp dat nu van de katholieke kerk geen woorden maar daden werden verwacht, en dat die daden alleen van een vernieuwd, intellectueel gestaald kerkelijk kader konden komen. Zelf gaf hij daarbij het voorbeeld. Maar evenals Bérulle was hij teveel bij de landspolitiek betrokken om probleemloos te worden gecanoniseerd — zoals zijn Geneefse vriend Franciscus van Sales, met wie hij vaak is vergeleken. Maar nu heeft hij dan toch zijn hagiograaf gevonden!

Willem Frijhoff

F. W. J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795* (Dissertatie Utrecht 1989; Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1989, 247 blz., f125,-, ISBN 90 6469 641 1).

In 1785 wees Carel Diederik du Moulin, die als directeur-generaal der fortificatiën belast was met de zorg voor de vestingwerken van de Republiek buiten het gewest Holland, stadhouder Willem V op het belang van een diepgaand onderzoek naar de toestand van het vestingstelsel. De noodzaak daartoe bracht hij later ook onder de aandacht van zijn directe superieuren, de leden van de Raad van State en de hertog van Brunswijk. Du Moulin constateerde daarbij onder meer een tekort aan kaarten op grond waarvan een bevelhebber kon bepalen hoe hij in geval van oorlog de gesteldheid van het terrein het beste voor de verdediging van het land kon uitbuiten. Dit manco manifesteerde zich nog eens extra in 1781, toen de Raad van State Du Moulin opdracht gaf een algemeen defensieplan te ontwerpen. Een en ander leidde tot de uitvoering van een groot karteringsproject in het oosten en noorden van de Republiek in de jaren 1785-1794.

Het bovenstaande is een van de aspecten die aan de orde komen in de dissertatie van F. W. J. Scholten over de militaire kartografie van ons land in het tijdvak 1579-1795. Deze heeft zich ten doel gesteld de kennis hierover te verruimen door een beschrijving van de kaarten en een

onderzoek naar hun ontstaansgeschiedenis. Aangezien het Algemeen Rijksarchief (ARA) onder meer de archieven beheert van de belangrijkste opdrachtgevers voor militaire karteringen in het bedoelde tijdvak, namelijk de Staten-Generaal, de Raad van State en de Staten en Gecommitteerde Raden van Holland, beperkte Scholten zich tot het daar aanwezige materiaal.

In het inleidende hoofdstuk wordt onder andere de betekenis van kaarten binnen het toenmalige militaire bedrijf aangeduid. Omdat de oorlog zich toen voornamelijk rond vestingen afspeelde, vervulden de vestingplans, dat wil zeggen de plattegronden waarop de vestingwerken in hun geheel en hun onderlinge verband worden weergegeven, een belangrijke rol. Daarnaast was er behoefte aan kaarten waarop vooreen bepaald gebied de natuurlijke barrières, zoals moerassen en rivieren, en onder water te zetten polders stonden ingetekend.

Het eigenlijke onderwerp van het boek is verdeeld in vier perioden (1579-1648, 1649-1713, 1714-1748, 1748-1795), aan elk waarvan een hoofdstuk is besteed. Elk daarvan is in tweeën gesplitst: in het eerste gedeelte komen de makers van militaire kaarten en de vestingbouwkundige organisatie aan de orde, in het tweede de vestingplans en de militaire kaarten. De auteur sluit zijn uiteenzetting af met een beschrijving van de belangrijkste kaartverzamelingen die toentertijd in de Republiek zijn aangelegd, en — uiteraard — met een hoofdstuk met een samenvatting en conclusies.

Binnen het vestingbouwkundig apparaat namen de ingenieurs een voorname plaats in. Dezen verrichten niet alleen werkzaamheden ten aanzien van de bouw en het onderhoud van defensieve werken, maar hadden ook een taak bij het aanleggen van aanvalswerken tijdens belegeringen. Holland gaf er al gauw de voorkeur aan de zorg voor zijn vestingwerken in eigen beheer te houden en benoemde daarvoor in 1628 een aparte functionaris. Uit deze aanstelling groeide uiteindelijk een eigen gewestelijke fortificatiedienst, die los stond van die van de generaliteit.

Het vervaardigen van militaire kaarten was tijdens de Republiek voornamelijk het werk van ingenieurs. Daarnaast waren ook landmeters als zodanig actief, maar hun aandeel viel in de achttiende eeuw vrijwel volledig weg. Een ontwikkeling zoals in Frankrijk, waar sinds 1691 een groep ingenieurs zich speciaal bezighield met het maken van kaarten, vond in de Republiek pas na 1773 plaats. De hier gemaakte vestingplans bevatten aanvankelijk maar weinig uniformiteit en detaillering, maar daarin kwam in de loop van de achttiende eeuw enige verbetering. Men ging toen ook meer aandacht besteden aan de topografie rond de vestingen, omdat daaruit kon worden afgeleid welke punten in het terrein van voordeel konden zijn voor de belegeraar.

In de tweede helft van de achttiende eeuw brak in de Nederlandse militaire kartografie een nieuwe fase aan. Met name ten behoeve van de verdediging van het grondgebied van de Republiek ontstond toen namelijk grote behoefte aan nauwkeurige topografische informatie, wat de vraag naar gedetailleerde militaire kaarten sterk deed toenemen. Deze konden echter pas worden getekend na exact en dus uitvoerig meetwerk. Omdat hiervoor bij het uitbreken van een oorlog de nodige tijd ontbrak, moest in vreedstijd al worden bepaald welke gebieden voor kartering in aanmerking kwamen, waarna het werk kon beginnen. Voor het na 1773 vervaardigde materiaal golden de volledig op de militaire behoeften afgestemde kaarten van de Nederlandse ingenieur J. F. Schouster als vaste richtlijn.

Scholten heeft het aan de orde gestelde onderwerp op heldere wijze en in een zeer leesbare stijl beschreven. Zijn boek biedt een schat aan nieuwe gegevens. Toch valt bij zijn betoog nog een en ander op te merken. In de inleiding (pagina 10) bijvoorbeeld somt hij twee manieren op waarop de vijand buiten het grondgebied wordt gehouden, namelijk door het in bezit houden van vestingen en door de aanleg van verdedigingslijnen. Deze laatste moesten verhinderen dat de

aanvaller via de gebieden die niet door vestingen konden worden beheerst, op het territoire konden doordringen. De auteur geeft hier echter een te eenvoudige voorstelling van zaken. Het verdedigingssysteem van de Republiek berustte namelijk tot diep in de zeventiende eeuw vrijwel uitsluitend op vestingen, waarmee de natuurlijke toegangen tot het hart van het land konden worden afgegrendeld. Pas toen door veranderingen van fysisch-geografische aard het aantal natuurlijke barrières verminderde en door ontginningen en verbetering van de infrastructuur steeds meer gebieden geschikt werden voor het uitvoeren van militaire operaties, ging men verdedigingslijnes aanleggen, waarbinnen de vestingen als steunpunten fungeerden. Verderop in zijn betoog (pagina 32) wijst Scholten Menno van Coehoorn aan als de bedenker van het rond 1700 gecreëerde verdedigingsconcept, waarbij het grondgebied van de Republiek werd beschermd door een aaneengesloten geheel van linies langs de grenzen vanaf Nieuweschans in het noordoosten tot Sluis in het zuidwesten. Vooral in de oudere literatuur wordt deze beroemde vestingbouwkundige tot de geestelijke vader van dit concept bestempeld, maar het is de vraag of hij dat inderdaad ook is. Een bewijs voor het tegendeel vormt onder meer het reeds rond 1680 uitgevoerde onderzoek naar de mogelijkheden om door het moerasgebied op de grens tussen Overijssel en Drenthe een linie aan te leggen, welke later een schakel is gaan vormen in het bovengenoemde stelsel van linies. In bovengenoemde passage verwijst Scholten naar een tweetal memories, die zich in de kaartenafdeling van het ARA bevinden. De eerste daarvan bevat het rapport van Coehoorn van zijn inspectiereis langs een aantal vestingen in het noorden, oosten en zuiden van de Republiek in 1698. Daarin komt men echter geen enkele verwijzing naar het hierboven bedoelde concept tegen. In de andere, ongedateerde, memorie doet Coehoorn een aantal aanbevelingen voor het opstellen van troepen bij een aanval uit het zuiden en voor de verdediging langs de IJssel, waarbij dit concept evenmin ter sprake komt.

Deze en andere punten van kritiek doen aan de waarde van het boek weinig afbreuk. Deze wordt nog verhoogd door het uitgebreide overzicht van stadsplattegronden en topografische kaarten uit het ARA uit de periode 1579-1795, die als basis voor het onderzoek hebben gediend. Van belang is ook de lijst van ingenieurs en andere makers van militaire kaarten uit bovengenoemde periode, die een goed uitgangspunt kunnen vormen voor verder onderzoek naar deze personen. In mijn waardering voor dit boek wil ik tenslotte ook de uitgever betrekken, en wel met name voor de schitterende kleurenreproducties die in dit werk staan afgedrukt.

J. P. C. M. van Hoof

B. van Selm, *Een menigthe treffelijke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Dissertatie Amsterdam 1987; Utrecht: Hes, 1987, xiv + 432 blz., f125,-, ISBN 90 6194 366 3).

Het boekhistorisch onderzoek heeft zich tot noch toe vooral bezig gehouden met het onderzoek naar de produktie van boeken in het verleden. Over de distributie en de consumptie (het lezen) van boeken is veel minder bekend. In deze Amsterdamse dissertatie wijst Van Selm op het belang van gedrukte boekencatalogi voor de kennis van juist deze aspecten van de boek- en bibliotheekgeschiedenis. Het is duidelijk dat de bewerking van deze bronnen van groot belang is voor de wetenschappelijke bibliografie. Het maakt het mogelijk allerlei oude drukken te identificeren, ook van boeken waarvan geen exemplaar meer bekend is. Maar Van Selm wil meer. Boekencatalogi zeggen ook iets over het boekenbezit, de verspreiding en de verkrijgbaar-